

אוניברסיטת בר-אילן

**יהודים בעלי תפקידים במחנות הריכוז וההשמדה -
עדויות של ניצולים ועמדותיהם השיפוטיות ממרחק הזמן**

פנינה אורבך ארלן

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך
בבית הספר לחינוך של אוניברסיטת בר-אילן

תקציר

עבודה זו עוסקת בתפיסותיהם של ניצולי שואה בדבר תופעת היהודים בעלי התפקידים במחנות הריכוז וההשמדה בזמן מלחמת העולם השנייה. המחקר דן בדילמות של הניצולים בבחינתם לאחור סוגיות הנלוות לתפקידים אלה. תופעת היהודים בעלי התפקידים במחנות בשנים הראשונות לקום המדינה, הייתה מושתקת קמעא. במהלך השנים ניתן לראות סימנים לשינוי יחסי בתפיסת העולם של הניצולים בפרט ושל החברה הישראלית, בכלל, כלפי תופעה זו, שינוי אשר השתקף ברבות השנים גם בעבודות מחקר, בספרות ובאומנות, דרך תפיסות שיפוטיות חדשות ואף תוך גילוי אמפתיה כלפי בעלי התפקידים במחנות. השינוי השתקף הן בהבנת התנאים האכזריים של חיי המחנה והן בהבנת היותם של היהודים בעלי התפקידים קורבנות, אסירים מן המניין, שלא בחרו לקבל את התפקיד וניסו להציל את עצמם בכל דרך אפשרית (גבע, 2010; השכל, 2012; לוי, 2015; Glasner-Heled & Bar-On, 2009).

בגיל השלישי קיימת התבוננות רטרוספקטיבית מחודשת בחוויות שעברו בני הגיל הזה בעברם, תוך ניסיון לפרש מחדש את חוויות העבר בפרספקטיבה אינטגרטיבית לקראת סוף החיים. להתבוננות זו, יש חשיבות רבה לבדיקת האופן שאירועים מן העבר נתפסים בהווה, ממרחק של זמן בקרב בני הגיל הזה (Erikson, 1968, 1982; Neugarten, 1979). ההתמודדות עם הזקנה אצל ניצולי השואה מורכבת יותר ולכן העלאת זיכרונות מתקופת השואה באמצעות התבוננות מעמיקה ובדיקת האופן שאירועים מן העבר נתפסים בזמן הנוכחי, ממרחק של זמן, תורמת להתמודדות עם זקנתם ולחוסן למצבם הנוכחי (Rosental, 1993). לאור הנחה זו, יש מקום לבחינת השינויים, אם היו, בתפיסת התופעה ובבחינת הדילמות של הניצולים בגיל השלישי, ממרחק הזמן, בבואם לשפוט את היהודים בעלי התפקידים.

רציונל ושאלות המחקר

מחקר זה נועד להרחיב את ההבנה של תופעת היהודים בעלי התפקידים תוך תיאורן של עמדות שונות לתפקיד, באמצעות השמעת קולות של ניצולים חיים (שלא היו בעלי תפקידים בעצמם), כשעדויותיהם חשובות מעצם העובדה, שהם הולכים ומתמעטים. המחקר גם נועד לבחון, האם יש שינוי כלפי סוגיה זו על פי תיאוריהם במהלך הראיונות והאם הם רואים כעת את הסוגיה באור אחר, הן ממרחק הזמן בראיונות עצמם והן מתום היותם אסירים במחנות ועד עצם ימים אלה, כבני הגיל השלישי. המחקר מתמקד גם בדילמות הקשורות לנושא היהודים בעלי התפקידים ולכן הוא

פותח פתח ליכולת לדון בהם בפן החינוכי ובפן ערכי. מתוך חשיבות זו, המחקר יתייחס למקומו של נושא תופעת היהודים בעלי התפקידים ולדילמות שבתוכו, במסגרת הוראת השואה במערכת החינוך ולתרומתו למורשת השואה ולדורות ההמשך, דרך תפיסתם הערכית של הניצולים המרואיינים במחקר. מתוך האמור לעיל, במחקר רואיינו ניצולים ויחד עימם נבחנו השאלות הבאות: א. "מי אתה קאפו?"- כיצד מבינים הניצולים במבט לאחור את הקריטריונים לבחירת היהודים בעלי התפקידים על ידי הפיקוד הגרמני ואת מניעי האסירים ללקיחת התפקיד ומהי השקפתם של הניצולים המרואיינים לגבי הנכונות לקבלתו. ב. כיצד משתקפת התנהלותם של היהודים בעלי התפקידים בעיניהם של הניצולים המרואיינים ומהן העמדות השיפוטיות שהם מגלים כלפי דרכי ביצועו של התפקיד ג. כיצד מתארים הניצולים המרואיינים את כיווני התמודדותם במחנות עם תופעת היהודים בעלי התפקידים. ד. מהו מקומם של היהודים בעלי תפקידים בקרב הניצולים המרואיינים, אחרי המלחמה, ממבט לאחור, אילו עמדות ודילמות הם מגלים לגבי התופעה והאם יש שינוי בתפיסתם, ממרחק של זמן. ה. מה דעת הניצולים בשאלה, האם יש מקום להרחבתו של נושא "היהודים בעלי התפקידים" במסגרת מערכת החינוך בחטיבות הביניים ובחטיבות העליונות, לאור אזכורו הדל בתוכנית הלימודים להוראת השואה.

כדי לענות על שאלות אלה, נבחרה המתודולוגיה האיכותית, לצורך הבנה עמוקה של תופעת יהודים בעלי התפקידים במחנות הריכוז וההשמדה ולצורך פירוש התופעה במונחים שהניצולים משתמשים בהם. תהליך איסוף הנתונים התמקד בראיונות עומק מן הסוג המובנה למחצה, המאפשר מחד, פתיחות לשינויים ומקום להעלאת שאלות נוספות במהלך הראיונות. מאידך, הוא מאפשר למקד את המרואיינים דרך שאלות מנחות מסוימות הנקבעות מראש, כאשר ניסוחן המדויק אינו נקבע לגמרי מבעוד מועד (שקדי, 2003 ; 2011). שיטת נתונים זו תורמת לגילוי יכולת אמפתיה כלפי קבוצת נחקרים זו וליצירת תחושות של אמון ופתיחות בקרב המראיין והמרואיין (Blazer, 2004). אוכלוסיית המחקר הינה שניים עשר ניצולי שואה, ארבע נשים ושמונה גברים, אשר היו אסירי כפייה במחנות הריכוז וההשמדה, בין השנים: 1941–1945 ויש ביכולתם לתת מידע על תופעת יהודים בעלי תפקידים מנקודת מבטם. הניצולים נמצאו בטווח הגילאים 85-92, כאשר הגיל הממוצע בעת הראיון הוא 90. במדגם הקבוצה נעשה מאמץ לכלול ניצולים שמשתייכים לשני המינים ושהם צלולים בדעתם.

ממצאי המחקר ותרומתם

הממצאים עלו בעבודה לאור שאלות המחקר ותוך השוואה והתייחסות לספרות ולמחקר הקיימים עד כה בנושא. שאלת המחקר הראשונה בחנה עם הניצולים, מה היו הקריטריונים לבחירת היהודים בעלי התפקידים על ידי הפיקוד הגרמני, מהן הסיבות לדעתם של האסירים ללקיחת התפקיד ומהי השקפתם לגבי הנכונות לקבלתו- כל זאת, כרקע לשאלות בהמשך. כתשובה לשאלה הראשונה נמצא, שחלק מהאנשים נבחרו בניגוד לרצונם ונאלצו תוך שימוש בכוח לבצע את תפקידם. לתפקיד נבחרו אסירים מבוגרים יחסית לטווח הגילאים שהיה במחנה, שנראו גדולים וחסונים מבחינת המראה החיצוני, בעלי שליטה בשפה הגרמנית לצורך תיווך ובעלי כושר מנהיגות. עוד עולה מהממצאים, שהיהודים בעלי התפקידים, היו בעצמם אסירים והנסיבות הקשות של המחנות, יצרו את ההסכמה ללקיחת תפקידים, כדי להיטיב את תנאי מחייתם שלהם ושל בני משפחתם, ששהו במחנה וכהזדמנות להישאר בחיים.

השאלה השנייה בחנה כיצד משתקפת התנהלותם של היהודים בעלי התפקידים בעיניהם של הניצולים המרואיינים ומהן העמדות השיפוטיות שהם מגלים כלפי ביצועו של התפקיד. כמענה לשאלה השנייה, נמצאו שלושה סוגים של התנהגות מצד היהודים בעלי התפקידים והם: 1. התנהגות אכזרית ואלימה בעקבות אי עמידה בחוקי המחנה. 2. התנהגות כפולת פנים כשהפיקוד הגרמני היה נוכח ולא נוכח. 3. התנהגות אנושית שהתבטאה בתוספת של מנת לחם או בהפחתת העונשים. העמדות השיפוטיות של הניצולים המרואיינים כלפי התנהלות היהודים בעלי התפקידים שנמצאו, הן: הבנה למשמעות התפקיד ולרצון לשרוד באמצעותו בתנאי המחנה הקשים, לצד הבעת כעס מצד חלק מהם, הבנת הקשר בין התנהגותם של היהודים בעלי התפקידים לבין אישיותם וקושי להביע עמדת שיפוט.

השאלה השלישית בחנה, כיצד מתארים הניצולים המרואיינים את כיווני התמודדותם במחנות עם תופעת היהודים בעלי התפקידים. כתשובה לשאלה זו נמצאו ששה כיווני התמודדות והם: 1. קבלת תופעת היהודים בעלי התפקידים כחלק מארגון ושיטור המחנה. 2. היכרות מוקדמת של האסירים עם היהודים בעלי התפקידים וניסיונות להתקרבות לשם שיפור בתנאי המחנה. 3. ניסיון למצוא חן בעיני היהודים בעלי התפקידים דרך גילויי כישורים ומקצועיות של האסירים. 4. ניסיונות מצד האסירים לשמירת מרחק מהיהודים בעלי התפקידים. 5. התמקדות במחשבות ובחלומות על הבית והמשפחה לשם הסחת דעת מהיהודים בעלי התפקידים. 6. גילויי סולידריות בין האסירים במחנות ותחושות הרצון לשרוד.

השאלה הרביעית ביררה מהו מקומם של היהודים בעלי תפקידים בקרב הניצולים המרואיינים, אחרי המלחמה, ממבט לאחור, אילו עמדות ודילמות הם מגלים לגבי התופעה והאם יש שינוי כלפי סוגיה זו על פי תיאוריהם במהלך הראיונות ממרחק הזמן. כתשובה לשאלה הרביעית נמצא, שמרבית מהניצולים המרואיינים ניסו להדחיק את חוויותיהם לנוכח התנהלותם של היהודים בעלי התפקידים, כשתופעות הלוואי הנפשיות והגופניות אותן הם תיארו, קשורות בדרך כלל, ליחס שהם קיבלו כאסירים מהיהודים בעלי התפקידים. ניצולים מרואיינים מסוימים הביעו התעניינות ונוכחות חלקית במשפטי ה"קאפוס" היהודים שנערכו במהלך שנות ה-50 וה-60 בארץ ובמפגשים עם יהודים בעלי תפקידים, בעוד שאחרים, בחרו לפגוש יהודים בעלי התפקידים שהצילו אותם במחנות ולהוקיר להם תודה. העמדות השיפוטיות כלפי סוגית בעלי התפקידים היהודים התחלקו לחמש עמדות שיפוטיות עיקריות בעיני הניצולים המרואיינים, המעידות גם על שנוי בתפיסות הניצולים המרואיינים לגבי התנהלותם של היהודים בעלי התפקידים לאור המציאות במחנות והמציאות כיום. העמדות השיפוטיות הן: א. גילויי הבנה לתפקידם של האסירים היהודים בארגון המחנה ולנכונותם לקחת תפקיד, מתוך הרצון לשרוד בתנאי המחנות ומפאת חוסר היכולת לסרב לתפקיד. ב. הימנעות מהכללה וקבלת התנהגותם של היהודים בעלי התפקידים כפועל יוצא של אישיותם. ג. עמדה שלילית לגבי יכולת השיפוט בסוגיית היהודים בעלי התפקידים על ידי אנשים, שלא היו במחנות. ד. הפניית אצבע מאשימה כלפי הפיקוד הגרמני כאחראי להתנהלותם של היהודים בעלי התפקידים. ה. הבעת תחושות של סלחנות והכלה, לצד הבעת תחושת כעס מסוימת, כלפי היהודים בעלי התפקידים והתנהלותם במחנות, הנובעות מהאפשרות, שהניצולים מעבדים אחרת את חוויותיהם ממרחק של זמן.

השאלה החמישית בחנה, אם יש בעיניהם של הניצולים המרואיינים מקום להרחבתו של נושא תופעת היהודים בעלי התפקידים במערכת החינוך בחטיבות הביניים ובחטיבות העליונות. חשיבותה של השאלה הייתה, בהבנת תרומתה של התופעה מנקודות זמן שונות, דרך תפיסתם של הניצולים המרואיינים. העמדה הראשונה שללה הרחבה בנושא ובדילמות שהוא מעלה, בנימוק, גורם הזמן שחלף ובעצם היותו של הנושא מורכב וקשה להבנה בקרב תלמידים. העמדה השנייה תמכה בהרחבת הנושא בנימוקים, שדורות ההמשך צריכים להכיר את העובדות לגבי היהודים בעלי התפקידים, תוך דיון בסוגיות הנלוות לנושא זה. העמדה השלישית תמכה בהצגת הדילמות של בעלי התפקידים היהודים בדרך מתונה ומנקודת מבט של העבר.

בחינת סיכום הממצאים והדיון מחדדת את המסקנה, שבעיני הניצולים התנהלותם של היהודים בעלי התפקידים שזורה במציאות החיים במחנות והאסירים מן המניין התמודדו בדרכים שונות עם התנהלות זו, כדי לשרוד. העמדות השיפוטיות שמגלים הניצולים המרואיינים משקפים הן את הקושי לשפוט את בעלי התפקידים ממרחק של זמן ולחתור לאמת מוחלטת והן את השינוי ביחס לסוגית בעלי התפקידים במהלך השנים, שינוי שהשתקף במהלך הראיונות. המחקר מצא חיזוק לטענה, שעם חלוף השנים התגלו באופן יחסי פתיחות והבנה לתנאים האכזריים של חיי המחנה ולהיותם של היהודים בעלי התפקידים קורבנות, אסירים מן המניין, שלא בחרו להיות שם ולקבל את התפקיד המורכב. כמו כן, יש לניצולים המרואיינים קושי לשפוט את התנהגותם של היהודים בעלי התפקידים אחרי שנים רבות, היות שכיום הם אינם אובייקטיביים וחיים בתנאים הולמים. המחקר גם מצא חיזוק לדילמה אודות הרחבתו של נושא היהודים בעלי התפקידים במסגרת הוראת השואה בחטיבות העליונות והעמקת הסוגיות הכרוכות בו בדרך מתונה וממבט של העבר.

התרומה המעשית של מחקר הינה הבאת עדויות חדשות של ניצולים, דרכן ניתן ללמוד על השינוי בתפיסת העולם של הניצולים כלפי תופעת היהודים בעלי התפקידים במרחק של זמן. תרומה נוספת של המחקר, הינה בחינה מחודשת של הרחבתו של נושא היהודים בעלי התפקידים במערכת החינוך, בעיני הניצולים המרואיינים, דרך התוכנית להוראת השואה בחטיבות העליונות בבתי הספר תוך מיזוג הסיפור על השיפוט הערכי של היהודים בעלי התפקידים מנקודות זמן שונות. בחינה מחודשת זו תורמת לבדיקת מיקום התופעה על כל היבטיה בעיצוב זיכרון השואה, תוך דגש על חשיבות תיעודית בהנצחת דברי הניצולים לדורות הבאים.